

Reform Edict in the Context of International Law and Constitutional Developments

Emin Berathan SAKIN ^{1*}

¹İstanbul Commerce University, Graduate School of Social Sciences, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0009-0002-5640-3960

ABSTRACT

The Crimean War, with the developments that occurred before and after it, constitutes one of the turning points in European, and even world history. Russia became isolated and faced political and military setbacks as the leading states of Europe formed a bloc in support of the Ottoman Empire. At the Paris Conference convened after the war, the balance of power in Europe was redefined. With the provisions included in the agreement, Russia was quickly eliminated from the Ottoman Balkans, and this political void was filled by France, represented by Napoleon III. At this stage, Russia will turn its attention to the Caucasus. While European support was crucial in neutralizing the Russian threat, securing this support was not an easy task. It is possible to relate the Reform Edict, which was discussed during the conference negotiations, to this quest for support, but the existence of the edict cannot be explained solely by this consideration. The intentions of European states to create a basis for intervening in Ottoman internal affairs cannot be ignored. Similarly, this edict cannot be evaluated independently of the struggle undertaken by reformist Ottoman bureaucrats for Ottoman modernization. Nevertheless, regardless of the reasons, the Reform Edict was included in the Paris Agreement and thus acquired both international and legal significance. This study will examine the legal binding nature of the edict, resulting from its inclusion in an international agreement, from a legal perspective and through various case examples. Other subtopics to be examined within this framework include the demands generated by the rights granted by the edict among the non-Muslim Ottoman community and the impacts on Ottomanism policies and Ottoman modernization.

Keywords: Ottoman empire, reform edict, ottomanism, ottoman modernization, constitutional texts.

Type: Research

Article History

Received: 30.05.2024

Accepted: 03.08.2024

Published: 28.09.2024

*Corresponding Author:

berathansakin@gmail.com

Uluslararası Hukuk ve Anayasal Gelişmeler Bağlamında Islahat Fermanı

Emin Berathan SAKIN

¹İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0009-0002-5640-3960

ÖZET

Kırım Savaşı, öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmelerle Avrupa, hatta dünya tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eder. Rusya, Avrupa'nın en önde gelen devletlerinin bir blok halinde Osmanlı Devleti tarafında yer almasıyla yalnızlaşmış, politik ve askerî açıdan adeta hüsrana uğramıştır. Savaş sonrasında toplanan Paris Konferansı'nda ise Avrupa dengeleri yeniden belirlenmiştir. Anlaşma içerisinde yer alan hükümlerle Rusya, Osmanlı Balkanlarından hızla tasfiye edilirken bu özel hükümler gereği Rusya'nın siyasi boşluğu III. Napolyon tarafından temsil edilen Fransa tarafından doldurulmuştur. Bu aşamadan sonra Rusya, dikkatini Kafkasya üzerine yoğunlaştıracaktır. Rus tehlikesinin bertaraf edilmesinde elbette Avrupa desteği önemlidir ancak bu desteğin sağlanması kolay olmamıştır. Konferans sürecinde gerçekleşen müzakerelerde gündeme gelen Islahat Fermanı'nı bu destek arayışı ile ilişkilendirmek mümkündür ancak fermanın varlık sebebi tek başına bu düşünce ile izah edilemez. Avrupalı devletlerinin Osmanlı iç işlerine müdahale zemini oluşturma niyetleri göz ardı edilemez. Aynı şekilde bu ferman, reformcu Osmanlı bürokratlarının Osmanlı modernleşmesi için vermiş oldukları mücadeleden bağımsız değerlendirilmez. Bununla birlikte sebep her ne olursa olsun Islahat Fermanı Paris Anlaşması içerisinde yer almış ve hem uluslararası hem de hukuki nitelik kazanmıştır. Bu çalışmada fermanın uluslararası bir anlaşmada yer almasından kaynaklanan bağlayıcılığı hukukî açıdan ve çeşitli vaka örnekleri üzerinden ele alınacaktır. Ferman ile tanınan hakların gayrimüslim Osmanlı toplumu tarafında ne gibi taleplere neden olduğu, Osmanlılık politikalarına ve Osmanlı modernleşmesine ne tür etkilerde bulunduğu bu çerçevede incelenecek diğer alt başlıklar olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı devleti, ıslahat fermanı, osmanlılık, osmanlı modernleşmesi, anayasal metinler.

Tür: Araştırma

Makale Geçmişi

Gönderim: 30.05.2024

Kabul: 03.08.2024

Yayınlanma: 28.09.2024

*Sorumlu Yazar:

berathansakin@gmail.com

GİRİŞ

Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet gibi Osmanlı modernleşme tarihinin dönüm noktaları olarak kabul edilen gelişmelerin ortak özelliği bunların Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin kaderinin görüşüldüğü önemli konferanslar öncesinde ya da sırasında ilan edilmiş olmalarıdır. Nitekim Tanzimat Fermanı'nın Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile sorunların yaşandığı ve boğazlardan Rus gemilerinin gönderilmesi için büyük bir devletin yardımına ihtiyaç duyulduğu dönemde ilan edilmiş olması anlamlıdır. Islahat Fermanı da tıpkı Tanzimat Fermanı gibi devletin varlığını devam ettirme politikası üzerine hazırlanmıştır. Devletin içinde bulunduğu buhran, Babıali'yi dış destek arayışına yöneltmiştir. Özellikle Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yarattığı tehlike, ulusçuluk akımının olumsuz etkileri ve üniter yapının korunmak istenmesi, Osmanlı bürokratlarını Avrupalı devletlerin desteğini sağlama düşüncesine sevk etmiştir (Gücüm, 2008, 70).

Babıali, Mısır meselesi gibi zamanla uluslararası sorun haline gelen meselelerde diplomatik destek arayışına yönelmiştir. Bu tür durumlarda Avrupalı devletlerin ileri gelenleriyle güçlü münasebetler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu durum Mısır meselesinden sonra Boğazlar sorununun çözümü sürecinde de değişmemiştir (Uçarol 1995, 183). Osmanlı modernleşmesinin en önemli aşamalarından birini oluşturan ve Osmanlı toplumunu anayasal bir düzen ile tanıştıran gelişme, meşrutiyetin ilanı ve Kanun-i Esasî adı verilen anayasanın kabulüdür. Bitmek bilmeyen Makedonya isyanları nedeniyle diplomatik baskı hazırlığında olan Batılı devlet temsilcilerinin bir araya geldiği İstanbul Tersane Konferansı sırasında ilan edilmiştir (Aydın 2007, 9). Görüldüğü üzere Osmanlı açısından 19. yüzyılın dönüm noktası olan fermanların ya da yenileşme programlarının hemen hepsinin ortak özelliği, bunların Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin kaderinin tayin edildiği büyük konferanslar öncesinde ya da sırasında ilan edilmiş olmalarıdır.

İngiltere'nin diplomatik, siyasi ve askeri desteğine ihtiyaç duyulduğu dönemde İngiliz siyasetine aşina bir bürokratın; Fransa desteğinin alınması gerektiği bir zamanda da Fransız diplomasisini iyi bilen bir sadrazam ve hariciye nazırının tercih edilmiş olması elbette tesadüfi değildir. Bu bağlamda Mısır ve Boğazlar sorununun halli sürecinde daha evvel Londra sefirliği yapmış olan Mustafa Reşid Paşa'nın; Kırım savaşı sonrası Paris görüşmelerinde ise Devlet-i Aliyye'nin Fransa siyasetinde deneyimli bir isim olan Mehmet Emin Ali Paşa'nın görev yapmış olmaları anlamlıdır.

Batıdan destek arayışı, Osmanlı bürokrasisinin üst makamlarındaki atamaları siyaseten etkilediği gibi aynı etki, bu süreçte ilan edilen bazı yenileşme programlarında da hissedilmiştir. Devlet örgütünün işleyişini düzenleyen haklar, hürriyetler ve sorumluluklar yönünden toplum-devlet ilişkisine yeni açılımlar getiren bazı fermanlar bu kapsamdadır.

Lâkin Tanzimat Fermanı ülkenin içime düştüğü buhran sebebiyle devlet adamları tarafından baskı altında olmadan hazırlanmışken Islahat Fermanı yabancı devletlerin baskısı sonucunda hazırlanmıştır (Uçarol 1995, 211)

Islahat Fermanı Kırım Savaşı sonrasında gerçekleşen Paris Konferansı görüşmeleri sırasında gündeme gelmiştir. Savaşın başlangıcında Rusya'ya karşı kötü bir duruma düşen Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin diplomatik ve askerî yardımları ile rahatlamış ve cephelerde üstünlük sağlamıştır (Yücel - Sevim 1992, 284).

Kazanılan zaferde Batılı devletlerin yardımları etkili olduğundan konferans müzakereleri sırasında yine aynı devletlerden gelen talepler dikkate alınmak durumunda kalınmıştır. Zira Tanzimat Fermanı'nı yeterli bulmayan Batılı devletlerin Osmanlı tebaası Müslümanlarla, gayrimüslimler arasında bazı siyasi ve hukuki farklılıklar bulunduğunu ileri sürerek daha köklü reformlar yapılması istemeleri Islahat Fermanı'nın diplomatik zeminini oluşturur (Kaya 2017, 163).

Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı'nı ilana zorlayan şartları anlamak için Kırım Savaşı sonrasında toplanan Paris Kongresinin siyasi iklimi üzerinde durmak gerekli olacaktır.

Savaşın sonunda yapılacak antlaşmanın esaslarını belirlemek için İngiltere, Fransa ve Avusturya temsilcileri bir araya gelmişler ve bazı kararlar almışlardır. Buna göre; Rusya'nın da benimsediği karar doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına zarar vermeyecek biçimde azınlıklara bazı hak ve imtiyazların olduğu bir ferman çıkarılması bu devletlerce gerekli görülmüştür. Babıali, devletin iç işlerine karışma anlamına geleceği gerekçesiyle böyle bir düzenleme yapmaya ilkesel anlamda itiraz etmiş ise de bir sonuç alınamadı. Yine de bunun diplomatik bir baskı aracına dönüşmesini istemediğinden ve görüşmelerde alınacak kararların bundan etkilenmemesi için Paris görüşmelerinden hemen önce Islahat Fermanı hazırlıklarına başlanmıştır. Islahat Fermanı'nın toplantıya katılan devletler tarafından son derece olumlu karşılandığı belirtilmiştir. (Yücel - Sevim 1992, 288).

KIRIM SAVAŞI ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİNİN DURUMU

Mehmet Ali Paşa ayaklanmasından sonra Osmanlı Devleti dış baskılardan yaklaşık 15 yıl uzak kalmış ve sakin bir döneme girmiştir. Her ne kadar Eflak, Boğdan ve Suriye'de ayaklanmalar olsa da bunlar devlet adına büyük buhranlara dönüşmemiştir. Bu süreçte reformcu Osmanlı bürokratları Tanzimat Fermanı ile başlattığı ıslahat faaliyetlerine ağırlık vermiştir (Armaoğlu 1997, 227).

Rusya, Mehmet Ali Paşa isyanında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak amacıyla yardımda bulunup Hünkâr İskelesi anlaşmasını imzalamış ve Osmanlı Devleti'ni adeta siyasi himayesi altına almış bulunuyordu. Fakat Babıali, söz konusu anlaşmanın yüklerinden kurtulmak için İngiltere'ye yaklaşarak 1841 Boğazlar Sözleşmesini imzaladı. Bu iki devletin yakınlaşması Rusya'nın Boğazlar ve Balkanlar başta olmak üzere Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki emellerine set çektiğinden, Rusya bu aşamadan sonra himaye

siyasetini bir kenara bırakıp daha saldırgan bir politika takip ederek Kırım Harbi'ni başlattı (Armaoğlu 1997, 227).

ISLAHAT FERMANI'NI HAZIRLAYAN SEBEPLERİN YABANCI DEVLETLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İngiltere Açısından Islahat Fermanı'nı Gerekli Kılan Sebepler

İngiltere bu dönemde büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuş ve Akdeniz'den Hindistan'a geçişi kolaylaştırmak için Akdeniz'de güçlü bir Rusya yerine Osmanlı'nın olmasını tercih etmiştir. İngiltere bir yandan sömürge imparatorluğunun güvenliği diğer yandan Akdeniz'deki menfaatlerin devamı açısından herhangi bir Avrupa devletinin tahakkümü altında değil Avrupa'nın uyumu çerçevesinde ve diplomasi içerisinde olmasını istemiştir. Osmanlı devletinin parçalanması Avrupa'nın uyumunu bozacağından ve sömürge yollarını tehlikeye atacağından İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmuştur. Bu sebeple İngiltere, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar "Şark Mesleesi" gibi Osmanlı egemenlik sahasının paylaşımını öngören projelere ve tekliflere sıcak bakmamıştır. (Bülbül 1989, 171).

Gayrimüslimler ile alakalı yeni düzenlemelerin yapılmaması milliyetçilik akımının etkisiyle azınlıkların isyan etmesine neden olacağından, İngiltere açısından Osmanlı toprak bütünlüğünün devamı için Islahat Fermanı kaçınılmaz görülmüştür.

Fransa, Rusya ve Avusturya Açısından Islahat Fermanı'nı Gerekli Kılan Sebepler

Boğazları ele geçirmek, Kafkaslara ve Balkanlara hâkim olmak, Karadeniz'de donanma bulundurmak ve nihayet Akdeniz'de hüküm sürmek öteden beri Rus geleneksel siyasetinin temel hedeflerini oluşturmaktaydı. Yoğun olarak Osmanlı Balkanlarında yaşayan Ortodoks Slavlar ise Panslavizm siyaseti çerçevesinde Rusya'nın özel ilgi alanındaydı. Şu halde Rusya, Osmanlı tebaası altında yaşayan Ortodoks Hristiyanların sosyal ve hukukî haklarını iyileştiren her türlü düzenlemenin destekçisi ve takipçisiydi. Tam da bu nedenle Rusya'nın Balkanlar ve Slavlar üzerinde nüfuzunu artırmasına vesile olacağına inandığı düzenlemeleri desteklemiştir (Yücel - Sevim 1992, 272). Buna karşın Rusya'nın emelleri İngiltere ve Fransa'nın politikaları ile çelişmekteydi. Bu sebeple de İngiltere ve Fransa, Kırım Harbi'nde Osmanlı'nın yanında olmuş ve Rusya'nın, Balkanlarda hüküm sürmesini engellemek istemişlerdir (Bülbül 1989, 173).

Avusturya'nın Osmanlı siyaseti ise İngiltere ile neredeyse aynı paraleldeydi. Her şeyden evvel Avusturya kendi menfaatleri açısından, bilhassa Balkan politikaları bakımından Osmanlı toprak bütünlüğünden yanaydı. Zira Avusturya güçlü bir Rusya yerine Osmanlı'yı Balkanlar'da tercih etmekteydi.

ISLAHAT FERMANI'NIN İLANI

Kırım Harbi sırasında Osmanlılar ile İngiltere ve Fransa arasında eşî benzeri görülmemiş derecede siyasi, askeri ve sosyal temaslar sıklaşmıştır. 1854-1856 yılları arasında on binlerce İngiliz ve Fransız askerinin İstanbul çevresine yığılması, Avrupa kültürünün

İstanbul çevresine taşınmasının, bir başka deyişle ciddi bir etkileşimin yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti kendisine diplomatik destek yanında askeri yardım sağlaya İngiltere ve Fransa'ya siyaseten borçlu duruma düşmüş ve uğradığı diplomatik baskılar neticesinde Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir (Somel 2007, 68).

Islahat Fermanı, padişahın kendi arzusu ile gayrimüslim tebaaya bazı imtiyazlar verildiği zannını uyandırmak için ferman şeklinde 18 Şubat 1856'da ilan edildi. (Gülsoy 1999, 186). Kırım Harbi'nin son yıllarında hazırlanmış Paris Barış Konferansından altı hafta önce, Babıalî'de bütün bakanlar, yüksek memurlar, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaat ileri gelenleri önünde okunarak ilan edilmiştir (Gözler 2021, 13).

Müzakereler sonucunda hazırlanan fermana en çok tartışılan konu din ve vicdan özgürlüğüdür. Din ve vicdan özgürlüğünün diğer meselelere bağlı olduğu için Osmanlı temsilcileri bu konu hakkında çekincelerini dile getirmişlerdir. Osmanlı kurmayları, İslam dinini dışarıda bırakarak sadece Hristiyan tebaanın mezhep durumlarını müzakere edilmesini istiyorlardı. Babıalî, Osmanlı toplumunun kesin çizgilerle ikiye ayrıldığını, gayrimüslimlere verilmiş olan adli ve dini imtiyazların yalnızca dini olanların korunabileceğini belirtirken elçiler bu teklife sıcak bakmamış ve azınlıklar için özel imtiyazlar istemişlerdir. (Yıldız 2007, 215).

İngiliz sefiri Canning ise Osmanlı sosyal ve hukuk düzeninde öteden beri kendilerince sorun olarak gördükleri meseleleri bu düzenlemeyi fırsat bilerek çözüme kavuşturmak istemişlerdir. Bunlardan en önemlisi irtidat (dinden dönme) meselesi idi. Ancak Osmanlı temsilcileri, Fransız ve Avusturya temsilcilerinin de desteğini alarak Müslümanların, Hristiyanlığa geçme özgürlüğünü vermek yerine Türklerden din değiştirenleri öldürmeme taahhüdü vererek bir ara çözüm üretebilmişlerdir (Yıldız 2007, 216).¹

ISLAHAT FERMANI'NIN HUKUKİ NİTELİĞİ

Islahat Fermanı da tıpkı Tanzimat Fermanı gibi Padişah Abdülmecid döneminde ilan edilmiştir. Bu bakımdan her iki düzenlemenin aynı yönetim geleneğinin ve anlayışının ürünü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Islahat Fermanı, şekli olarak, Tanzimat Fermanı gibi dönemin anayasalarının sistematiğine sahip değildir. Bu sebeple Islahat Fermanı'nı Anayasa olarak nitelendirmek doğru değildir. Ancak bir anayasal belge olarak nitelendirmek mümkündür (Eren 2014, 36). Bu noktada "anayasal belge" kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Anayasa kavramı dar ve geniş anlamda kullanılmaktadır. Dar anlamda anayasa, anayasa metninin kendisidir. Dar anlamda anayasa, aynı zamanda şekli anlamda anayasa terimiyle eş anlamlı kullanılmaktadır. Şekli anlamda anayasa; "belli bir ülkede, özel bir yöntemle yürürlüğe konmuş olan ve anayasal düzenin esaslarını sistematik bir biçimde bir araya getiren

¹ Osmanlı toplumunda zorla Müslüman yapma gibi bir uygulama yoktu. Zaten dinde zorlamanın olmayacağı İslamiyet'in bir emriydi. Nitekim Bakara Suresi'nin 256. Ayetinde, "dinde zorlama yoktur artık doğruluk sapıklıktan ayrılmıştır", benzer şekilde Kehf Suresi'nin 29. ayetinde, "dileyen inansın dileyen inkar etsin..." ayetleri bu durumu teyit etmektedir. Lakin geleneksel Osmanlı uygulamasında İslam'dan dönenler için zorlama kabul edilmiştir. Bu bağlamda belirtilen ayetler göz önüne alındığında dinden dönenin öldürülmeyeceğinin güvence altına alınması olumlu bir gelişmedir.

metindir.” Geniş anlamda anayasa ise “şekli anlamda anayasanın dışında olan yazılı olan veya olmayan bütün anayasal kurallardır.” Şekli anayasada yer almayan bazı hak ve özgürlükler ilgili düzenlemelerle anayasaya dâhildir. İşte anayasal belge kavramı da “anayasa olmamakla birlikte anayasa ile ilgili olan metinleri belirtmek için kullanılır” (Şahin 2007). Gözler’e göre de Islahat Fermanı’nın hukuki biçimi Tanzimat Fermanı’nı gibi misak (antlaşma) değil fermanıdır (Gözler 2021, 14).

Islahat Fermanı’nın hukuki niteliğini tartışırken fermanın misak özelliği taşıyıp taşımadığı üzerinde de tartışmak gerekmektedir. Misak gerek kişi ve kabileler gerekse hükümdar ile tebaa arasında gerçekleştirilen siyasi manada sözleşmedir. Lakin misak daha çok dini manada kullanılmış olup eski İsrail dinine has bir kavram olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Gürkan 2020, 172). Kuran’da *misak* tabiri *ahit* kelimesi yerine kullanılmakta ve bu anlamıyla yirmi beş ayette vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra İslam hukukunda *misak* kavramının Allah’ın peygamberlerden ve müminlerden aldığı ilahi emirlere uyma konusunda aldığı sözü ifade etmek için kullanıldığını da ayrıca belirtmek gerekir. Oysa *ahit* kavramı geniş anlamda olup her türlü dini, siyasi ve sivil anlaşmayı ifade eder. Islahat Fermanı dini alana dair birtakım bağlayıcı hükümler içeriyor olsa da aynı zamanda sosyal, hukuk, eğitim ile alakalı birçok düzenleme getirdiğinden dini bir metin değildir (Gürkan 2020, 173). Bu sebeple Islahat Fermanı’nın misak özelliği taşıdığını belirtme olanağı yoktur. Lakin padişahın; tebaaya bazı vaatlerde bulunduğu, iki tarafında hak ve sorumluluklarını düzenleyen bir belge olduğu göz önüne alındığında ahit olarak nitelendirmek herhalde daha doğru bir değerlendirme olacaktır.

ISLAHAT FERMANI’NIN GETİRDİĞİ DÜZENLEMELER

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı’nın bütün hükümlerini onaylar ve onların geçerli olduğunu savunur. Bu sebeple Islahat Fermanı kendisini, Tanzimat Fermanı’nı kapsayan, tasdik eden ve onu iyileştiren daha üst bir metin olma iddiası ile tanımlar. Bununla birlikte aralarındaki en önemli fark Islahat Fermanı’nın Batılı devletlerin bir bakıma zorunluluk anlamına gelen tavsiyeleri ile hazırlanmış olmasıdır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı’nın kendi ihtiyaçları doğrultusunda ve herhangi bir müdahale olmadan ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı da yabancı devletlere tebliğ edilmekle birlikte Islahat Fermanı’nda olduğu gibi bir taahhüt altına girilmemiştir (Gülsoy 1999, 187). Osmanlı Devleti, Paris Anlaşması içerisinde yer alan özel bir maddeyle bu hükümleri uygulamakla yükümlü olmuş, üstelik bu taahhütler uluslararası bir anlaşmanın metni içinde ve onun hukuksal bağlayıcılığı altında verilmiştir. Bu özel maddenin içeriği şöyledir: *Padişah tebaasının durumunu düzeltmek için kendi iradesiyle ilan ettiği hattı hümayunun devletlere tebliğini uygun görmüştür. Devletler bu tebliğin kıymetini kabul ve tasdik ederler* (Gülsoy 1999, 187).

Islahat Fermanı’nın kapsadığı hükümlerin uygulanması hususunda “Meclis-i İcraat” adlı yeni bir meclis kurulmuştur. Sadrazamın başkanlık edeceği bu meclisin üyeleri bazı devlet erkânı (devamlı üye) ve devlet vekillerinden (tabii üye) oluşuyordu. Her gün Babialî’de toplanması kararlaştırılan bu meclis sorunları çözmekle görevlendirilmiştir (Yücel - Sevim 1992, 299).

Islahat Fermanı ile getirilen düzenlemeler, eğitim, din ve hukuk başlıkları altında ele alınabilir. Söz konusu iyileştirmeler daha çok gayrimüslim cemaatin lehine haklar içermektedir. Ferman ile Müslim-gayrimüslim eşitsizliği giderilmeye çalışılırken Müslüman tebaa bu ferman içeriğinde bir anlamda sarf-ı nazar edilmiş ve özellikle belirtilen bir maddenin konusu olmamıştır. Islahat Fermanı ile umumun can ve mal emniyeti, ırz ve namus güvencesi, kanun önünde eşitlik ilkesi, rüşvetin kaldırılması vaat etmiştir (Yıldız 2007, 225).

Eğitim Alanındaki Düzenlemeler

Islahat Fermanı'ndan önce gayrimüslim cemaatlerin çocuklarının eğitim ihtiyaçları daha çok çok kilise ya da sinagog bahçesinde bulunan klasik eğitim kurumları tarafından karşılanırdı. Bu kurumlar zamanla çoğalmış, çeşitlenmiş ve modernleşmiştir. Bu ilave olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı okulların sayısı ve çeşitliliği oldukça artmıştır. Islahat Fermanı'nda "...her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektebler yapmağa mezun olup, fakat bu makûle mekâtib-i umûmiyenin usûl-ı tedrisi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezâret ve teftişi tahtında olması" hükmü ile bundan sonraki süreçte Osmanlı tebaasının eğitiminin ne şekilde olacağına değinilmiştir. Böylece her cemaatin kendi dilinde eğitim yapabileceği ancak eğitim kurumlarının ve faaliyetlerinin tamamının merkezi hükümetin denetiminde olacağını işaretleri verilmiştir (Kaya 2017, 18) .

Bu madde aynı zamanda bütün Osmanlı tebaasının Müslüman-gayrimüslim ayrı yapılmaksızın askeri okullara alınmalarını da içermektedir. İlgili madde şu şekildedir: "Ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin Nizâmat-i mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyîz-i Devlet-i Âliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesinde kabul olunması..." (Somel 2007, 71). Ancak bu durum geçici olarak kalmış ve 93 Harbi'nde Bulgarların ihaneti sonucu gayrimüslim çocukların askeri okullara alınması durdurulmuştur (Gümüş 2008, 224).

Açılan okullar Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir karma meclis (Meclis-i Muhtelit-i Maarif) tarafından denetlenecekti. Islahat Fermanı'ndan önceki dönemde ise varolan cemaat okulları dışında gayrimüslimlerin okul açılması ancak padişahın izniyle mümkündü. Söz konusu madde ile artık böyle bir izine gerek kalmamıştır (Somel 2007, 71).

Islahat Fermanı ile yetim ve öksüz veya kendilerine bakamayacak kadar fakir olan Müslüman ve gayrimüslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak amacıyla Islahhaneler kurulmuştur. Din farkı gözetilmeksizin 13 yaşından büyük olmayan yetim ve öksüz çocuklarla anne veya babasından biri hayatta olduğu halde fakir olan çocuklar islahhaneye kabul edilmiştir. Çocukların geri alınmasının istenmesi durumunda o zamana kadar yapılan masraflar kuruma ödenmesi şart koşulmuştur (Gülsoy 1999, 190). Çocuğun, giyim-kuşamı başta olmak üzere, çocukların özellikle kimsesizlerin korunması ve yetiştirilmesi için kadılar görevlendirilmiştir (Koç 2007, 40).

Islahat Fermanı ile klasik dönemle taban tabana zıt dönemine göre oldukça radikal düzenlemeler getirmiştir. Yüzyıllardır süregelen dinsel esasa dayalı cemaat ayırımına son

verilmek istenmiş, Osmanlılık siyaseti ile ortak bir Osmanlı kimliği oluşturulmak iradesi ortaya konulmuştur (Somel 2007, 71).

Fermanla özellikle gayrimüslimlerin eğitim işlerinde sağlanan serbestiyet 20.yüzyıl başlarına kadar onların bu imkânlardan yararlanmalarına olanak sağlamıştır. Taşrada ikamet eden gayrimüslimler de bu fırsatlardan nasiplenebilmişlerdir. Örneğin Amasya Ermenileri, kent yönetiminde ve bürokraside etkin zengin tüccarları sayesinde mesleki eğitim alabilecekleri eğitim kurumlarına kavuşabilmişlerdir (Belge 2021, 980).

Din Alanında Getirilen Hak ve Özgürlükler

Islahat Fermanı'nın gayrimüslim tebaaya sağladığı hak ve özgürlüklerin belki de en önemlileri din alanındadır. Islahat Fermanı ile her din ve mezhebin töreninin serbest olacağı, din ve mezhep değiştirme hususunda kimsenin zorlanamayacağı belirtilmiştir (Ayber 2008, 53). Bu hüküm aslında Fatih döneminden beri kilise örgütünde ve dini yaşama hususunda sağlanan esnekliğin tasdiki ve genişletilmesi anlamına gelmektedir.

Osmanlı kent yaşamında belli bir mahalde tek bir mezhebe mensup gayrimüslimler ikamet ediyorlarsa bu kimselerin her türlü ayini açıkça yapabilmeleri hakkı getirilmiştir. Daha önceleri bir mahalde az da olsa Müslüman bulunuyorsa o mahalde çan çalınması, açıktan açığa mabet dışında ayin yapılması yasaktı. Bu hak, tek bir mezhebe mensup gayrimüslimlerin yaşadığı mahallerle sınırlandırılmış olsa da İstanbul'da azınlıklarla beraber Müslümanların yaşadığı Pangaltı semtinde Rum cenazesi aleni bir şekilde düzenlenmiştir (Kaya 2017, 172).

Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin herhangi bir izne tabi olmaksızın ibadethanelerini tamir edebilecekleri, yeni ibadethane yapabilecekleri, bir cemaatin diğer cemaatten üstün olduğunu gösteren tabirlerin çıkarılması düzenlenmiştir (Ayber 2008, 54). Fermanın önce bu işlemler bazı resmi işlemlerle gerçekleşmekteydi. Gayrimüslimler öncelikle bulunduğu yerin kadısına başvurur, dilekçesinde sorunu açıkça belirtir oldukça mütevazı bir dil kullanırdı. Osmanlı yetkilileri ibadethane de keşifte bulunur, tamir sonrasında mabedin genişletilmemesi ve yükseltilmemesi şartıyla gerekli izin verirdi. Islahat Fermanı öncesinde de yeni ibadethane yapılması hususunda kolaylaştırıcı tutumlar da izlenmekteydi (Kaya 2017, 173-174).

Yeni mabet inşası ya da tamiri ile sağlanan kolaylıklar gayrimüslim cemaatte düzenlemenin en çok memnuniyet oluşturan başlıklarından birini oluşturmuştur. Paris Anlaşması'ndan sonraki süreçte Osmanlı bürokrasisinde yeni kilise inşası ve tamirine dair bürokraside gözlemlenen yoğunluk gayrimüslimlerin kendilerine sağlanan bu imtiyazı kullanma arzularına işaret etmektedir. Bilhassa Aynaroz ve Kudüs gibi Ortodoks Hristiyanlığın kutsal beldelerinde bulunan, birkaç asır boyunca türlü felaketlere, doğal afetlere ve zaman karşı mücadele veren devasa manastır yapılarının kapsamlı restorasyonları için ruhbanların girişimlerde buldukları gözlemlenmektedir. Merkezi hükümet, bu talepleri mevzuata dair bazı hususlar yönden kısıtlama eğilimi göstermiş olsa da mabetlerin inşası ve tamiri meselesi artık uluslararası bir anlaşma içeriğinde yer alan kazanılmış bir hak olduğundan fazlaca sınırlama getirilememiştir (Belge 2022, 8-71).

Islahat Fermanı, Ortodoks gayrimüslim tebaanın düşüncelerinin ve isteklerinin imparatorluk idaresine yansıtılması ve daha başka amaçlar için kilise örgütünün idare sisteminde birtakım düzenlemeler öngörmüştür. En başta cemaat şeflerinin bazı idari görevlerinde değişikliğe gidilmiştir. Patrik seçimleri için bazı kriterler getirilmiş, patriklere devlet tarafından maaş bağlanmış, din görevlilerinin ne olursa olsun halktan para toplanması yasaklanmış ve vergi koyma yetkileri ellerinden alınmıştır (Erdem 2010, 337). Bunun yanında ferman ile öngörülen ıslahatların ve gayrimüslimlerin çeşitli imtiyaz ve muafiyetlerinin uygulanmasıyla ilgili olarak patrikhanelerde özel meclislerin kurulması kararlaştırılmıştır (Gümüş 2008, 48). Bu meclislerin varlığı ve meclis kararlarının padişah onayı ve Babıali görüşü ile hayata geçirilmesi aynı zamanda patrikhanelerin idaresinde ruhanilerin mutlak otoritelerinin zayıflamasına zemin hazırlamıştır. Patrikhane kurulmuş meclislerin Babıali'nin nezareti altında olması cemaatlerin ruhani teşkilatlarındaki sivilleşmenin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Aynı sekülerleşme eğilimi Islahat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra millet nizamnamelerinin hazırlanması ile daha güçlü bir şekilde sürdürülmek istenmiştir (Reyhan 2006, 44). Bütün bu düzenlemelerle her din ve inançtan insanların eşit koşullarda yaşadığı, herhangi bir dini topluluğa üstünlük tanınmadığı ve cemaat idarelerinin siyasetten uzak durduğu laik bir düzenin inşa edilmeye çalışıldığı çok açıktır (Demirci 1999, 179).

Hukuk Alanında Getirilen Düzenlemeler

Tanzimat ve Islahat Fermanları, içermiş olduğu hükümler ile hak ve özgürlükler, yasalar çerçevesinde garanti altına alınmış birey profilinin oluşmasına temel teşkil etmiştir. Bu itibarla bu hukuksal metinler, tebaadan vatandaş tanımına geçişin yolunu açan ve modern Osmanlı toplumunun inşasını hazırlayan ilerlemeler olduğunu söylemek mümkündür. Burada ortaya konan değerler, idarede, ticaretle ve hukukta köklü bir dönüşümün yolunu açtığı gibi çağdaşlaşma olarak da tanımlanabilecek bu değişim ve dönüşümün temel ruhunu da oluşturmuştur. Nitekim Islahat Fermanı'nın ilanından sonra hukuk alanında cereyan eden gelişmeler bu dönüşüme işaret eder. Bu çerçevede ticaret ve cinayet davalarının görülmesi usulleri yeniden ele alınmış, gayrimüslim ile Müslümanlar arasındaki davaların karma mahkemelerde görüleceği belirtilmiştir. Davalarda gayrimüslimlerin şahitliğinin kabul edilmesi, gayrimüslimler kendi dinlerine göre yemin etmesi ve bütün yargılamaların açık yapılması karara bağlanmıştır (Kaya, 2017, 182 - Gören 2018, 40).

Islahat Fermanı'na uygun olarak yeni kanun ve yönetmelikler çıkarılmıştır. Fransız Ceza Kanunu'ndan etkilenerek yeni bir ceza kanunu yapılmış, Hristiyan tebaanın haklarının korunması için bazı yaptırımlar öngörülmüştür. Her türlü dini ayine engel olanlar, eski eserleri tahrip edenler cezalandırılacağı belirtilmiştir (Yücel - Sevim 1991, 303).

Bunların yanı sıra 1858 yılında Arazi kanunnamesi, 1863 yılında Deniz Ticaret Kanunu ve 1867 yılında gayrimüslimlerin, gayrimenkul alma hakkı getiren kanun çıkarılmıştır (Yıldız 2007, 231). Gayrimüslimlerin arasında çıkacak miras gibi özel hukuk davaları tarafların istemesi durumunda patrikhane meclislerinde de görülebilecektir (Gülsoy 1999, 187).

Vergi hukuku alanında da önemli değişiklikler yapılmış ve Müslüman ve gayrimüslim farketmeksizin aynı verginin alınacağı belirtilmiştir. Bu hüküm, klasik dönemde alınan haraç vergisinin kaldırıldığı anlamına gelmektedir. Devlet hizmet ve memuriyetlerine yetenek temelinde ve yarışma koşullarına göre herkesin alınacağı kabul edilmiştir (Gören 2018, 40). Müslümanlar en çok bu hükme tepki göstermiştir.

Kimsenin keyfi olarak tutuklanmayacağı, hapse atılmayacağı, eziyet ve işkenceye tabi tutulmayacağı ferman ile güvence altına alınmıştır (Yıldız 2007, 177). Günümüz hukuk sisteminde benimsenen modern ceza hukuku anlayışına ve hukuk güvenliği ilkesine uygun bir düzenleme getirilmiştir. Zira klasik dönemde kimi zaman faillere ölçsüzce cezalar verilmiş işkence ispat yöntemi olarak kullanılmıştır. Bu hüküm ile gayrimüslimlerin Osmanlı hukukuna güven duygularının artırılması, aynı şekilde devlete olan sadakat duygularının pekiştirilmesi amaçlanmıştır.

Bilindięi üzere Osmanlı'da toplumunun sosyal ve hukuki düzeni "millet sistemi" adı verilen ve temelini İslam hukukundan alan bir sistem üzerine tesis edilmiştir. Bu sisteme göre, Osmanlı'da yaşayan milletlerin; sosyal, siyasal ve hukuki konumları dinsel ve mezhepsel bağlılıklara göre şekillenmektedir (Kurtaran 2011, 59).

Islahat Fermanı ile millet sisteminden vazgeçilmesi günümüzde kabul edilen vatandaşlık ilkesinin ilk adımlarıdır. Zira Günümüz modern hukuk devletlerinde de bireyler; din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin kanun önünde eşittir.

Tüm bu hukuki prensipler ve düzenlemeler ile Osmanlı toplumunda hak ve özgürlükler genişlemiştir. Gayrimüslimlerin, din değiştirmeksizin devlet idaresine katılım sağlayabilecek olmaları günümüzde artık bütün modern devletlerin esas aldığı vatandaşlık bağının oluşmaya başladığını göstermektedir. Klasik dönemin temel değerleri ve yapısal kurumları üzerinde yapılan açılım ve ilerlemeler ile 1876'da ilan edilecek meşrutiyet yönetiminin zeminini hazırlanmıştır.

ISLAHAT FERMANI'NA GELEN TEPKİLER

Tanzimat Fermanı da Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti'nin en buhranlı dönemlerinde hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı Osmanlı devlet adamlarının bizzat hazırlayarak milliyetçilik akımından etkilenen azınlıkların isyan etmesini engellemek amacıyla hazırlanırken, Islahat Fermanı ise Avrupa devletlerinin baskıları sonucu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı korumak amacıyla hazırlanmıştır. Elbette gayrimüslimlere bu denli geniş hakların verilmesi bazı çevrelerce tepkilere neden olmuştur.

Islahat Fermanı'na tepki gösteren en önemli devlet adamı Tanzimat Fermanı'nın mimarlarından olan Mustafa Reşit Paşa'dır. Mustafa Reşit Paşa fermanı hazırlayanları hainlikle dahi suçlamıştır. Mustafa Reşit Paşa, Islahat Fermanı fikrine karşı olmayıp gayrimüslimlere bu denli geniş haklar verilmesinin Müslümanların tepkisini çekeceğini öngörmüş ve Paris Antlaşması'ndan hemen önce fermanın ilan edilmesini de basiretsizlik olarak değerlendirmiştir (Kaya 2017, 184). Fermanın ilanına müteakiben Maraş, Halep ve Suriye'de Mustafa Reşit Paşa'nın itirazlarını destekleyen olayların meydana gelmesi son derece ilginçtir. Anadolu şehirlerinde de benzer tepkiler görülmüştür. Manisa'da,

Müslümanların Hristiyanlara saldıracakları şeklinde haberler yayılmış ve gayrimüslim tebaa rahatsız edilmiştir (Gülsoy 1991, 448).

Nablus'ta, İngiltere tebaasından bir papazın üzerinde taşıdığı silahla bir dilenciye kovmak isterken öldürmesi bölge Müslümanlarını galeyana getirmiş ve kiliseler yağmalanmıştır (Yıldız 2007, 230). Müslümanların bir kısmı "Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" demeye başlamışlardır (Ayber 2008, 58).

Islahat Fermanı'na tepki sadece Müslümanlardan değil gayrimüslimlerden de gelmiştir. Gayrimüslimler askerlik yükümlülüğüne tepki göstermişlerdir. Zira askere gitmeyip ticaretleriyle meşgul olmaları onların zenginleşmesini sağlamıştır. Buna karşın savaşa katılan Müslümanlar savaşta hayatlarını yitirmemişlerse bile evlerine döndüklerinde koşulların değiştiğini, topraklarının gasp edildiğine şahit olmuşlardır (Ayber 2008, 59).

Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinde de ayaklanmalar yaşanmıştır. 1858'de Cidde'de, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında çatışma çıkmış, Fransız ve İngiliz konsolosları kendi tebaalarını korumaya çalışırken öldürülmüş, bunun üzerine, İngiliz ve Fransız donanmaları, Osmanlı Devleti'ne sormadan, şehri bombalamış, faillerden on kişiyi yakalayıp idam etmişlerdir (Ayber 2008, 59).

Dönemin aydınlarından Namık Kemal: "Memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntıdayken Hristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler." sözleriyle gayrimüslimlere verilen devlet memurluğu hakkını eleştirmiştir. Islahat Fermanı hazırlanmasında yabancı devletlerin baskısı Müslüman tebaada oldukça rahatsızlık uyandırmış ve Kuleli Vakıası'nın temelleri atılmış, dahası gelecekte Osmanlı modernleşmesine öncülük edecek olan Yeni Osmanlılar hareketinin doğmasının şartlarını olgunlaştırmıştır (Bülbül 1989, 154).

SONUÇ

Islahat Fermanı hukuki niteliğini itibarıyla anayasal bir belgedir. Anayasal belge, anayasa olmayan lakin anayasa ile ilgili olan metinleri ifade eder. Ferman'ın niteliğinin anlaşılması için hukuksal bir bildiri olup olmadığı da önem taşımaktadır. Bazı yazarlara göre: Tanzimat ve Islahat fermanı toplumsal, siyasal ve felsefi bir görüşten kaynaklanan ilkelerin açıklandığı hukuksal bildirimler değildir. Fermana yer alan hak ve özgürlükler bireyin sahip olduğu haklar olarak vurgulanmamış tersine padişahın kullarına bir ihsanı ve lütfu olarak açıklanmıştır. Bunları bağışlayan o ise istediği zaman alabilir (Gören 2018, 40-41). Bununla birlikte bütün bu hak ve özgürlükler yönetenlerin, yönetilenlere bir ihsanı olarak kabul edilmiş olsa da bu durum ferman ile sağlanan açılımın Osmanlı toplumunda sağlamış olduğu ilerlemeyi görmezden gelmeyi gerektirmez. Tanzimat Fermanı ile başlayan Islahat Fermanı ile sürdürülen yenileşme ve değişim eğilimi, tebaadan vatandaşlığa, mutlakiyetten anayasal meşruti bir anlayışa giden yolun kilometre taşları olmuştur. Bu anlamda Osmanlı halkının tek bir millet olarak görülerek eşit hakların getirilmesi, ahalinin talep ve şikayetlerini iletebildiği, sınırlı da olsa yönetimi aidiyet hissini yaşayabildiği meclislerin kurulması, ileride ilan edilecek meşrutiyet rejiminin ilk adımları olarak kabul edilmelidir. Yeni mahkemelerin kurulması ve modern kanunların çıkarılarak hukuk devleti

ilkesinin vurgulanması da çağdaş hukuk devleti anlayışının oluşması açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte gayrimüslimlerin kendilerine sağlanan hak ve özgürlükleri, imparatorluk merkezinden taşraya kadar geniş bir saha kullanabildikleri, bir taraftan Osmanlı idaresine etkin bir katılım sağlarken diğer taraftan eğitimde ve dini kurumlarda ihtiyaç duydukları kurumlara ve düzenlemelere kavuşarak modernleşme çağına daha güçlü şekilde girdikleri görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, Fahir. 19. *Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Ayber, Bahar. "*Tanzimat'tan Lozan'a Türkiye'de Azınlık Hakları*". Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Anayasa Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=jPuPrG1wbZXHHr9fUu5fXg&no=RjYM2_wFcxsm1fp9-vg9BA.
- Aydın, Mahir. "*Barışı Olmayan Savaş: Kırım*", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Sav Aşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. 2007.
- Belge, Hadi. 19. *Yüzyıl Osmanlı Taşra İdaresinde Aynaroz Manastırları*. Ankara: Nobel Yayınları, 2022.
- Belge, Hadi. "*Osmanlı Taşrasında Bir Azınlık Ticaret Okulu: Surp Nikgos Abranosyan Ticaret Mektebi*", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar* 6 (2021), 953-986.
- Bülbül, Gül. "*İslahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı*". *Selçuk Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi* 2 (Ocak-Haziran 1989), 157-179.
- Cenk Reyhan. "*Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri*". *Belgeler*. 27/(2006), 33-90. <https://belgeler.gov.tr/tammetin/31/tur>.
- Demirci, Fatih. "*İslahat Fermanı ve Müsavat Meselesi*". Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=YyP_FNGaHhNHBU5RIoWYIw&no=YyP_FNGaHhNHBU5RIoWYIw.
- Erdem, Gazi. "*İlanından Yüz elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında İslahat Fermanı'na Yeniden Bir Bakış*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 327-348.
- Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Ders Notları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2014.
- Gören, Zafer. *Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2018.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Basım, 26. Baskı, Haziran 2021.
- Gücüm, Kuntay. "*İslahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=hJTRd5Bvicpl8m-rGM4dlA&no=MA8ysSyD40WWJAweIDxUNA>.

Gülsoy, Ufuk. "Islahat Fermanı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>.

Gülsoy, Ufuk. "1856 Islahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

Gümüş, Musa. "Anayasal Meşrutî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı Tam Metin İncelemesi", *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi* 47 (2008), 215-240.

Gürkan, Salime Leyla. Misak. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 16 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misak>.

Kaya, Önder. *İmparatorluktun Cumhuriyete Azınlıklar*. İstanbul: Kronik, 2017.

Koç, Bekir. "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (2007), 36-50.

Kurtaran, Uğur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 1/8 (2011), 57-71.

Maşallah, Turan. "İslam'da İrtidat Sorunu ve Yol Açabileceği Psiko – Sosyal Problemler (Takkiye Nifak Örneği)", *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2018), 1-11.

Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Eğitim Düzeyinde Dönüşümler". *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Sav Aşısı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007.

Şahin, Adil "Osmanlı İmparatorluğu'nun Anayasal Belgelerinde Dillendirilen Haklar ve Özgürlüklerin Belirginleştirilmesi (1808-1875)". *E Akademi*. Erişim 31.12.2022. <http://www.eakademi.org/makaleler/asahin-1.htm>.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789- 1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Yıldız, Mehmet. "Kırım Savaşında Yapılan Baskıların Müteazzir, Garip ve Müstesna Eseri: 1856 Islahat Fermanı". *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 2007.

Yücel, Yaşar - Sevim, Ali. *Türkiye Tarihi 4*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

ARAŐTIRMANIN ETİK İZİNİ

Bu alıőmada ‘‘Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etięi Yönergesi’’ kapsamında uyulması gerektiği belirtilen tüm kurallara uyulmuőtur. Yönergenin ikinci bölümü olan ‘‘Bilimsel Araştırma ve Yayın Etięine Aykırı Eylemler’’ başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbirini gerçekleştirilmemiőtir.

DESTEK ve TEŐEKKÜR BEYANI

Makalenin yazım sürecinde değerli bilgilerini bizimle paylaşarak destek olan Doç. Dr. Hadi Belge’ye teőkükür ederiz.

ÇATIŞMA BEYANI

Araőtırmamızda herhangi kişi, kurum ile finansal ya da kiőişel yönden bağlantı bulunmamakta olup herhangi bir çıkar atıőması söz konusu değildir.